

Boeken

Thea Derks

Langen, P. van (2017)
Verheffing en solidariteit: een eeuw Katholieke Dirigenten en Organisten Vereniging 1917-2017.

Hilversum: Verloren, 136 p.

Prijs: € 19,-

Bibliotheek Boekmanstichting: 18-033

'Je kunt het in Nederland zo gek niet bedenken of er is wel een belangenvereniging voor.' Deze uitspraak dringt zich op bij de verschijning van *Verheffing en solidariteit* van Petra van Langen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Katholieke Dirigenten en Organisten Vereniging (KDOV). De KDOV was tot dusver aan mijn aandacht ontsnapt, terwijl ik toch ben opgegroeid in het katholieke zuiden. De organisatie lijkt zichzelf terdege bewust van haar onbekendheid, getuige de tekst op de achterflap: 'De eerste vakvereniging voor katholieke musici was klein en voor een specifieke doelgroep, maar slaagde erin om in de woelige twintigste en eenentwintigste eeuw staande te blijven.'

Nijpend

In het voorwoord lezen we dat de organisatie met deze jubileumuitgave hoopt bij te dragen aan 'een betere kennis van het werk van de gekwalificeerde kerkmusicus binnen de Rooms-Katholieke Kerk en aan een beter begrip voor diens bijzondere positie, niet alleen bij geïnteresseerde lezers, maar vooral bij parochie-

bestuur en geestelijkheid'. Helaas slaagt de auteur hier door haar schoolse schrijfstijl nauwelijks in.

Al in de inleiding wordt de positie van de KDOV nijpend genoemd. Door de massale uittocht van gelovigen worden parochies samengevoegd en kerken gesloten, zodat er steeds minder empooi is voor kerkmusici. Toch blijkt uit een als bijlage toegevoegde tabel dat de vereniging in 2017 nog altijd 161 leden telde. Weliswaar aanzienlijk minder dan de ruim driehonderd in haar hoogtijdagen, maar toch een respectabel aantal.

Een op zijn minst intrigerend gegeven, want in deze geseculariseerde tijden lijkt een dergelijke organisatie een anachronisme. Welk bestaansrecht heeft de KDOV anno 2018 nog? In acht hoofdstukken belicht Van Langen hoe (koo-)dirigenten en organisten een eeuw lang stuitten op onwil en onbegrip van de clerus. De huidige situatie lijkt zelfs zo uitzichtloos dat opheffing voor de hand ligt. Een conclusie die de lezer overigens zelf moet trekken.

Verheffing en kwaliteit

Al naar gelang de tijdgeest hadden de twistpunten tussen de KDOV en de clerus een ander aangezicht, maar in wezen streed de vereniging onafgebroken voor een betere salariering. Daarnaast werd ingezet op verheffing van het kerkvolk en op kwaliteit. Zo moest de gebruikte muziek liturgisch verantwoord zijn en bijdragen aan de geloofsbeleving van de kerk-gangers. De KDOV benadrukte bovendien dat de uitvoering van hoog

niveau moest zijn en daarom niet kon worden overgelaten aan amateurs. Pastoors en bisschoppen dachten hier vaak anders over.

De oprichting van de KDOV in 1917 wortelde in de toenemende confessionalisering en verzuiling begin 20ste eeuw. Katholieken en protestanten ontledenden steeds sterker hun identiteit aan hun religie. Zo zetten gelovigen van allerlei gezindten zich in voor de oprichting van eigen onderwijsinstellingen en universiteiten, waardoor dagelijks leven en cultuuruitingen verweven raakten met de onderhavige geloofs-overtuiging.

De kerkmuziek kon niet achterblijven. Na oprichting in 1829 van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst volgde een stoet belangenverenigingen, maar geen enkele zette zich in voor de katholieke kerkmuziek. De KDOV gaf het katholieke muziekleven een flinke impuls. Een jaar na oprichting werd in Tilburg het Conservatorium der R.K. Leergangen geopend, en in 1925 de Rooms Katholieke Kerkmuziekschool Sint Cecilia in Utrecht. De betaling van de aan deze instituten opgeleide vakmusici liet echter, ondanks algemene richtlijnen, te wensen over. Tot op de dag van vandaag betaalt de katholieke kerk haar musici niet naar behoren.

Richtingstrijd

Een tweede terugkerend strijdpunt dat Van Langen belicht, is de keuze van de in de liturgie gebruikte muziek. De KDOV verzette zich geregeld tegen de decreten vanuit Rome, maar was ook onderling verdeeld. Zo ontvlamde een richtingstrijd tussen musici die het gregoriaans wilden handhaven en anderen die de polyfone muziek van componisten als Palestrina prefereerden. Ook de vraag of missen van Haydn en Mozart in de kerk mochten worden gezongen, leidde tot interne discussies.

Toen tijdens het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-65) werd beslist dat voortaan ook de landstaal gebezigd mocht worden, waren veel KDOV-leden het hier niet mee eens. De organist/componist Louis Toebosch

trachtte manmoedig een tussenvorm te bedenken tussen traditie en vernieuwing waarin zowel ruimte was voor het Latijn als voor de volkstaal, zonder succes.

Een derde twistpunt waren vrouwenkoren in de kerk. Aanvankelijk waren ze verboden, maar gaandeweg werden ze tot verdriet van de KDOV oogluikend toegestaan, temeer vanwege een gebrek aan herenkoren. Pijnpunt was bovendien dat de muziek steeds vaker werd uitgevoerd door amateurs, of zelfs gedraaid vanaf cd. De strijd voor het inhuren van – fatsoenlijk betaalde – professionele musici lijkt anno 2018 verloren.

Desondanks luidt de slotzin: 'Laat de geschiedenis van de KDOV en het bereiken van de honderdste verjaardag een inspiratie zijn om de hedendaagse uitdagingen tegemoet te treden.' Dit optimisme wordt door de inhoud van *Verheffing en solidariteit* niet ondersteund, wellicht doordat Van Langen haar boek schreef in opdracht van de vereniging en daarom geen negatieve eindconclusie wilde trekken. Zij lijkt bovendien weinig affiniteit te hebben met haar onderwerp. Een eigen visie ontbreekt en het in essentie meeslepende verhaal krijgt nergens vleugels. Goed dat de geschiedenis van de KDOV geboekstaafd is, maar zo'n typisch katholiek onderwerp had een minder calvinistische aanpak verdiend.

Jack van der Leden

Anrooij, W. van en P. Hoftijzer (red.) (2017)

Lezen in de Lage Landen: studies over tien eeuwen leescultuur.

Hilversum: Verloren, 299 p.

Prijs: € 35,-

Bibliotheek Boekmanstichting: 18-029

Door het lezen van fictie leren mensen zich te verplaatsen in een ander, vertelde minister Van Engelshoven (OCW) in haar openingsspeech bij het 83ste Boekenbal, op 9 maart

jongstleden. Het versterkt het vermogen tot empathie. 'En daar kunnen we best wat meer van gebruiken' (Engelshoven 2018). In *Lezen in de Lage Landen* reflecteren 38 deskundigen uit de neerlandistiek en de boekwetenschap uit Nederland en Vlaanderen op uiteenlopende aspecten van het fenomeen lezen, van middeleeuwen tot heden.

De bundel is verschenen ter gelegenheid van het afscheid van Berry Dongelmans van de Universiteit Leiden, in november 2017. Dongelmans, neerlandicus en boekwetenschapper, was er sinds 1992 werkzaam geweest als universitair docent Boekwetenschap bij de opleidingen Nederlands en Book and Digital Media Studies en vanaf 2009 als studiecoördinator bij de Faculteit Geesteswetenschappen. Hij schreef vele publicaties over boekwetenschap, vooral over de geschiedenis van het lezen, en promoveerde op de 19de-eeuwse uitgever en boekhandelaar Johannes Immerzeel Junior.

Digitaal hapsnaplezen

De thema's die de auteurs belichten variëren van middeleeuwse handschriften tot digitale hulpmiddelen binnen historisch leesonderzoek. En veel terreinen daar tussenin: kinder- en jeugdliteratuur, lezen in de koloniën, 19de-eeuwse leesinrichtingen (leesbibliotheken, -musea en -gezelschappen), genres als dialogen, pamfletten en vertalingen, voorlezen (bijvoorbeeld in kloosterrefecties) en de overgang van analogoog naar digitaal lezen. Het geheel, chronologisch geordend, geeft tevens een rijke indruk van de hedendaagse stand van het leesonderzoek in de neerlandistiek en boekwetenschap.

Het leesgedrag is in de afgelopen decennia compleet veranderd, legt Adriaan van der Weel, bijzonder hoogleraar Boekwetenschap aan de Universiteit Leiden, uit in zijn bijdrage. Misschien is de term schermcultuur beter op zijn plaats dan boekcultuur. Gevestigde categorieën uit het traditionele leesonderzoek – kranten, tijdschriften en boeken – zijn niet langer actueel. Ook websites, blogs en sociale media horen erbij. Er wordt

in aantallen gelezen woorden waarschijnlijk meer gelezen dan ooit! Maar wat is het gevolg van het digitale hapsnaplezen voor het lezen van langere tekstvormen? De cijfers spreken zo gezegd boekdelen: het percentage veellezers (meer dan 20 boeken per jaar) is gedaald van 19 naar 12 procent tussen 2012 en 2016, en het percentage niet-lezers nam toe van 11 tot 21 procent. Het onderzoek behoeft een fundamentele vraagstelling, waarin naast de persoonlijke de maatschappelijke functie van lezen belangrijk is, vindt Van der Weel. 'Digitale ontwikkelingen hebben het leesonderzoek in een versnelling gebracht' (p. 266).

Leesgezelschappen

De empathische werking van *the act of reading* waar de minister in haar speech over sprak, keert in veel van de bijdragen in verschillende vormen en gradaties terug. Bijvoorbeeld in het artikel van Lisa Kuitert, hoogleraar Boekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, over leesgezelschappen in voormalig Nederlands-Indië. De psychologische werking van lezen is wetenschappelijk bewezen, legt ze uit. 'Iemand die leest kan zich beter in iemand anders inleven dan iemand die niet leest' (p. 154).

In 'de Oost' was een ruim aanbod van boeken over koloniale aspecten en er werd veel gelezen, aldus de hoogleraar. Dat laatste ziet ze bevestigd in haar eigen verkenning: het gebied kende maar liefst 63 leesgezelschappen in de tweede helft van de 19de eeuw. Relatief veel meer dan in Nederland. Leesgezelschappen speelden een rol in de oefening van democratische idealen, blijkt uit onderzoek dat Kuitert aanhaalt. In de kolonie bewerkstelligden deze leesgezelschappen wellicht reflectie onder de leden op de eigen maatschappelijke positie. Ze wijst vandaaruit op een mogelijk verband met de ontwikkeling van de nieuwe, 'ethische' politiek aan het eind van de 19de eeuw, toen Nederland besloot zich meer in te spannen voor het welzijn van de oorspronkelijke bewoners.

Rustgevende bezigheid

De empathische kracht komt op geheel andere wijze, helder en ontroerend, naar voren in een artikel van Jos Nijhof over voorlezen op een middelbare school. Als docent Nederlands beleefde Nijhof veel plezier aan het voorlezen aan brugklassers van het verhaal *De zwaan* van Roald Dahl. Qua strekking is de kracht van de tekst groter dan welk antipestprotocol ook, legt hij uit. Dialogen, tempowijzigingen en spanningsmomenten, zoals cliffhangers, maken het verhaal zo geschikt als voorleestekst. Net als de verwijzingen naar ander proza, poëzie, films en mythes. Het slot van het verhaal is surrealistisch en laat daarmee ruimte voor nabesprekingen over onderwerpen als collaboratie en verzet in de oorlog tot (het vermijden van) pesterijen. En waarom brugklassers? Omdat juist aan het begin van de schoolcarrière 'de verontwaardiging over pestgedrag het luidst [hoort] te klinken', aldus Nijhof. 'In hogere leerjaren is het doorgaans te laat' (p. 231).

In haar speech bij de opening van het Boekenbal legde de minister ook uit dat lezen het welzijn bevordert en dat het op nummer 1 in het lijstje van meest rustgevende bezigheden staat. Ongeveer zoals de sfeervolle afbeelding van *Lezende man in boslaan* (Jan Veth, 1874-1925) op de cover van deze bundel laat zien. Het is jammer dat een overzicht van biografieën van de auteurs ontbreekt. Nu zal dat voor de bijdragers aan het boek geen en voor veel van de lezers weinig verschil maken, want het boekenwereldje is niet zo groot. Maar de verzameling artikelen is door haar veelzijdigheid aantrekkelijk voor een veel bredere groep lezers. Zelfs voor diegenen die niét van lezen houden.

Engelshoven, I.K. van (2018) *Toespraak van minister Van Engelshoven (OCW) bij de opening van het Boekenbal in Amsterdam op vrijdag 9 maart 2018*. Den Haag: Rijksoverheid. (www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2018/03/09/speech-bij-opening-boekenbal)

Peter Kuenzli

Klerk, E. de (2017)
Make your city: de stad als casco: NDSM-werf Amsterdam = The city as a shell: NDSM shipyard Amsterdam

Amsterdam: Trancity^xValiz, 256 p.

Prijs: € 22,50

Bibliotheek Boekmanstichting: 18-030

Voor ieder die graag zou zien dat er in de stad ruimte blijft voor iedereen en dat er weerwerk wordt geboden aan alleen door financieel rendement gedreven stadsontwikkeling is het lezen van *De stad als casco* zeer aan te bevelen. Eva de Klerk beschrijft het proces van ruim twintig jaar participatieve gebiedsontwikkeling op het terrein van de voormalige NDSM-werf in Amsterdam-Noord. Het boek levert een uniek en leerzaam inzicht in de strijd die enkele honderden gebruikers voerden om de Scheepsbouwloods blijvend in handen te houden als betaalbare werkplaats voor kunstenaars en ambachtelijke bedrijven.

Leren van anderen

Voordat De Klerk zich met grote gedrevenheid ging inzetten voor de transformatie van de Scheepsbouwloods naar betaalbare werkruimte voor kunstenaars en individuele makers, heeft zij veel kunnen opsteken van Carolien Feldbrugge, de sleutelfiguur onder de krakers van Pakhuis Wilhelmina aan de zuidoever van het IJ in Amsterdam. Voor dit gebied werden al vanaf de jaren tachtig grootse plannen gemaakt, onder meer door Rem Koolhaas, voor een 'Manhattan aan het IJ'. De krakers voerden met succes actie voor een mix van werken woongebouwen en voor behoud en transformatie van de oude monumentale pakhuizen. Met het Gilde van Werkgebouwen kreeg Feldbrugge het in 2002 na zeventien jaar organiseren, lobbywerk en stevig onderhandelen voor elkaar Pakhuis Wilhelmina aan te kopen. Het lukte hun ook het gebouw te exploiteren zonder overheids-subsidie. Feldbrugge: 'Wij werden gewezen op allerlei structurele sub-

sidies waar we gebruik van konden maken. Maar wat als de subsidie stopt? Het is een middel van de politiek om invloed uit te oefenen, maar wij doen het liever zonder!' (p. 52)

Het belang van een goed plan

Niet ieder gebouw leent zich voor een transformatie tot broedplaats in de stad, legt De Klerk uit. Sommige gebouwen vragen door de aard van de constructie of gebruikte materialen te hoge investeringen om ze als werkplaats voor kleine creatieve ondernemingen geschikt te maken met de elementaire veiligheidseisen die daarvoor gelden. Aan vraag naar dergelijke ruimte was geen gebrek in Amsterdam. In korte tijd meldden zich 450 gegadigden voor de loods. De initiatiefnemers wisten snel adviseurs en ontwerpers (Dynamo Architecten) te vinden die effectieve en efficiënte plannen hebben gemaakt. Een stalen staketsel met betonnen vloeren, basisaansluitingen voor de nutsvoorzieningen en een lift leverde in de enorme hal een potentieel van 30.000 verhuurbare meters op voor 500 kleine creatieve bedrijven en een goed gestructureerde publieke ruimte. Het architectenbureau zag in de initiatief-fase af van honorering en hielp daarmee de initiatiefnemers goed op weg. In een later stadium kon dit werk alsnog in een betaalde opdracht worden omgezet.

De rol van de overheid

Het boek is een boeiende sleutelroman over de intriges en organisatieperikelen rond zo'n project. Het stadsdeel Amsterdam-Noord, eigenaar van de loods, eiste bij het afsluiten van de huurovereenkomst voor tien jaar een stichting met externe bestuurders. De Klerk verzucht: 'Ik krijg de geest niet meer in de fles omdat ik uit het bestuur ben gestapt.' De initiatiefnemers hadden last van alle wisselingen in de wacht en de verschillende visies van bestuurders en directeurs op onder meer eigendom en beheer van de loods en de structurering van het initiatief. Naarmate de tijd verstreek liepen de exploitatietekorten op. →

Het stadsdeelbestuur stevende af op verkoop van de loods maar het lot besliste anders: de loods werd Rijksmonument en daarmee was sloop van de baan. En door de kredietcrisis en andere prioriteiten raakte de verkoop aan een woningcorporatie uit beeld. De derde directeur die het stichtingsbestuur benoemde, wist de zorgelijke financiële situatie te saneren en geldelijke steun van de gemeente te vinden voor onder andere renovatiewerkzaamheden aan de loods. Als de stichting in 2014 de loods koopt, zijn de huurders verzekerd van voortgezet gebruik en verlenging van de huurovereenkomsten en hoeven ze niet langer bang te zijn voor kapitaalvernietiging van hun investeringen. Stichting, directeur en huurders leggen in 2016 afspraken vast in: *Samen verder op de NDSM* (Kole et al. 2016). Net op tijd, want in 2015 is de crisis voorbij en worden grootschalige woningbouwplannen afgekondigd voor het gebied.

Wat kunnen we hiervan leren?

De stad als casco is geen blauwdruk voor de transformatie van industriële gebouwen. Iedere plek heeft immers zijn eigen geschiedenis en mogelijkheden, belemmeringen, dynamiek en gebruikers. Het boek geeft wel waardevolle adviezen over het inrichten en besturen van dit soort initiatieven, en over de financiering en exploitatie. De auteur waarschuwt ervoor niet op subsidies te leunen maar ervoor te zorgen dat de huuropbrengsten voldoende zijn om de zaak draaiende te houden. Maar wellicht de belangrijkste les is dat de initiatiefnemers het gebouw beter direct zelf hadden kunnen kopen. Dat had veel tijd, energie en geld bespaard.

Gezien de kasstroom die de huurders genereren, de stroom bezoekers die de verbouwde Scheepsbouwoods ieder jaar trekt en de omvang van de eigen middelen die de gebruikers hebben ingezet om schitterende werkplekken te realiseren, was het een kleine stap geweest naar de opzet van een coöperatieve vereniging. Die had geheel naar eigen

inzicht van de leden en het zelfgekozen bestuur op eigen kracht met inbreng van kapitaal en arbeid van de leden alle ambities van de initiatiefnemers kunnen realiseren.

Literatuur

Kole, A. (et al.) (2016) *Samen verder op de NDSM*. (S.I.): (s.n.). (docplayer.nl/53750769-Samen-verder-op-de-ndsm-29-maart-2016.html)

Saskia Leefsma

Klerkx, M. en O. van Gelderen (2018)

Ontroerend goed: van kunst kijken naar kunst kopen.

Amsterdam: Meulenhoff, 407 p.

Prijs: € 19,99

Bibliotheek Boekmanstichting: 18-032

In een artikel in *NRC Handelsblad* van februari jongstleden argumenteert Warna Oosterbaan dat kunst kopen nu de beste investering zou zijn voor mensen die het goed met de aarde voor hebben. Immers, zo redeneert hij, wanneer je alles al hebt (geïsoleerd huis, zonnepanelen, zonneboiler, led-verlichting), waar anders kun je je centen nog laten renderen als je het niet wilt besteden aan producten die alle goed bedoelde investeringen weer tenietdoen, zoals vliegvakanties of een nieuwe SUV? Kunst daarentegen gaat lang mee, stoot geen CO₂ uit en is betrekkelijk duur (Oosterbaan 2018).

Vlak daarna kreeg ik dit boek onder ogen van Manuela Klerkx en Oscar van Gelderen. Klerkx werkte twintig jaar respectievelijk als assistent, curator, managing director en eigenaar in toonaangevende galeries in binnen- en buitenland. Nu ondersteunt zij kunstenaars, galeries en bedrijven op het gebied van pr, communicatie en management. Van Gelderen is kunstverzamelaar en uitgever van onder andere het proefschrift van Renée Steenberg, *lets wat zoveel kost, is alles waard* (2002), over verzamelaars in Nederland. Aan 'groene' argumenten besteden de auteurs geen aandacht, aan 'investeren' des te meer. Verwacht hierover geen eensluidende

conclusie. Het boek is vooral een gids, geen handleiding. Om beginnende kopers wegwijs te maken in de wereld van galleries, kunsthandel, veilingen en beurzen putten de auteurs in eerste instantie uit hun eigen ervaringen.

Met het hart kopen

In dit boek hebben ze iedereen die iets betekent in deze wereld (zo lijkt het althans) het hemd van het lijf gevraagd, onder andere over investeren. Is het nu wel of niet verstandig? Daarover zijn de meningen verdeeld. Gezien de titel van het boek en het steeds terugkerende advies om vooral met het hart te kopen lijkt investeren als doel een bijzaak.

De auteurs richten zich tot beginnende kopers. Dat kunnen de oudere en vaak vermogende kopers zijn waar Oosterbaan op doelt, of hele jonge kopers met een krappe beurs. Ze komen allemaal terecht in een schijnbaar andere wereld, waar 'door mensen met moeilijke brillen wordt gesproken over kunst in een ondoordringbaar jargon'. Klerkx en Van Gelderen weten daar als ervaren kunstkopers doorheen te prikken.

Bovendien geven zij de galeriehouders er flink van langs. Een paar uitzonderingen daargelaten zijn galeriehouders niet erg op verkopen belust, aldus de auteurs. Ze blijven zitten achter hun bureau, keuren de klant op kleding en daarmee besteedbaar vermogen, de informatie over de kunstwerken is onduidelijk en naar de prijs moet je vragen. Waardevolle kritiek, waar elke verkoper zijn voordeel mee kan doen.

Sommige van de galeriehouders kijken neer op online kijken en kopen. Daarmee sluiten zij een jong publiek uit. Gelukkig is er voor hen de 'Young Collectors Circle', een platform voor beginnende verzamelaars. Alle pr en communicatie over kennisuitwisseling, bezoeken aan veilinghuizen, beurzen en ateliers vindt online plaats via de website, Facebook en Instagram. Men ontmoet elkaar bij de door het platform georganiseerde activiteiten die

tot doel hebben de beginnende verzamelaar wegwijs te maken.

Want kunst kopen moet je leren. Rode draad in dit boek is het telkens terugkerende advies om vooral veel kennis te vergaren door te kijken, te lezen en te luisteren. En dan te kopen met je hart. Het gaat tenslotte om ontroerend goed.

Stoomcursus

Om de beginnende koper alvast op weg te helpen geven Klerkx en Van Gelderen een aanzet in leren kijken en een stoomcursus naoorlogse en hedendaagse kunst. Ze beginnen met hun persoonlijke ervaringen waardoor zij voorgoed verknocht raakten aan de kunst. Het enthousiasme is aanstekelijk, sijpelt in alle hoofdstukken door en maakt van het boek een echt reisverslag. Waar moet je zijn en wat kun je er doen? Volg verzamelaars op Instagram, onderhandel met galleries over de prijs, bezoek een veiling, ga naar een beurs; en bij alles, bereid je voor, neem de tijd, kijk, vraag en luister. Een van de adviezen luidt om 'vroeg' te kopen, van beginnende kunstenaars. Ten eerste is het dan nog betaalbaar, ten tweede kan het rendement groot zijn zodra de kunstenaar doorbreekt.

Behalve een gids is het boek ook een naslagwerk. Je kunt het van achteren naar voren lezen afhankelijk van waar je naar op zoek bent. Het namenregister telt bijna 800 namen van kunstenaars, verzamelaars en mensen die ertoe doen in de kunstwereld.

Gedateerdheid ligt op de loer. Dat geldt bijvoorbeeld voor de lijstjes met tips en veelgestelde vragen. De lijst met terminologie 'om uit je hoofd te leren' achterin blijft altijd handig. Gevoeliger voor veroudering zijn de beste blogs, musea, websites, galleries, veilingen en beurzen, films en documentaires, boeken, invloedrijke personen (kunstenaars, verzamelaars, curatoren, smaakmakers), de hoogste afgehamerde veilingprijzen, instagramaccounts, hashtags, en 'tien schildertechnieken waar geen kwast aan te pas komt'.

Ontroerend goed is een informatief en anekdotisch boek, met passie geschreven en soms zo snel dat ik de draad even kwijt was. Met veel enthousiasme verschaffen Klerkx en Van Gelderen de lezer toegang tot hun uitgebreide netwerk. Het mantra van kijken, lezen, luisteren om uiteindelijk te kopen met je hart beklift door de vele herhalingen. Je moet het zelf doen, wees niet bang en laat je door niemand iets wijsmaken. •

Literatuur

Oosterbaan, W. (2018) 'Een zonnepaneel rendeert al snel 300 keer meer dan spaargeld'. In: *NRC Handelsblad*, 10 februari.